

Könyvek az Árpád-korról¹

A magyar történettudomány máig egyik legkedveltebb kutatási területe az a négy évszázadnyi időszak (895—1301), amelyet a tudományos élet és a közvélemény egyaránt Árpád-kornak nevez az első magyar uralkodói dinasztia megalapítójáról. Erre vall, hogy nemegyszer évenként több olyan kötet is napvilágot lát, amelyek e korszakkal foglalkoznak. 1983-ban például egy tanulmánykötet és egy forrásgyűjtemény került az érdeklődők elé, s mindkettő alapvető segítséget nyújt a korszak megismeréséhez.

Kristó Gyula az 1960-as évek eleje óta fáradhatatlanul és nagy eredményességgel kutatja nemcsak az Árpád-kornak, hanem a honfoglalás előtti magyar őstörténetnek és az Árpád-kor utáni időszaknak (a magyarországi Anjouk uralkodásának) históriáját is. A kötet válogatás dolgozataiból, amelyek közül az első 1965-ben, az utolsó pedig 1983-ban jelent meg. A szerző sokoldalú tudós, aki a kor politikátörténetével és társadalomtörténetével is behatóan foglalkozik, s közben nagy intenzitással vizsgálja a korszak intézményrendszerének és kulturális életének lényeges kérdéseit is. Kutatómunkájában a komplex módszer híve, ami azt jelenti, hogy nemcsak a történeti módszerek alkalmazása jellemző rá, hanem segítségül veszi és felhasználja a nyelvtudomány, a régészet, a filológia és a történeti földrajz módszereit és eredményeit is. Kristó kétségtelenül kedveli a vitákat, s azt vallja, hogy ledorongoló kinyilatkoztatások, avagy aktuálpolitikai koncepciók helyett mindig a nyílt szakmai polémikák segítik elő a magyar történettudomány fejlődését.

A kötet tizennyolc — politikátörténeti, intézménytörténeti, névtudományi, irodalomtörténeti, folklorisztikai és esztétikátörténeti — tanulmányát a szerző tematikai szempontból négy nagyobb csoportra (A régi és az új határan; Etnikumok, tartományok; Hagyomány és íráshagyomány; Helynévanyag) osztotta. Minden nagy fejezet előtt egy-egy önálló bevezető rész olvasható, amely a szerző legfontosabb nézeteit foglalja össze egy-egy általánosabb kérdéskör kapcsán, amelynek csak néhány részterületét érintik a fejezetben található tanul-

mányok. E bevezető dolgozatok révén válnak igazán érthetővé a különböző részlelmények. Természetesen itt és most nincs lehetőségünk arra, hogy valamennyi tanulmány megállapításait ismertessük. Csak arra tehetünk kísérletet, hogy Kristó Gyula vizsgálódásainak eredményei közül a legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

A szerző több tanulmányában foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a feudális magyar állam és társadalom kialakulásában milyen szerepet játszottak a *nemzetségek és a törzsek*. A történettudományunkban ma uralkodó felfogás szerint az ezredforduló táján megszülető magyar állam nemzetségi alapokon jött létre, amennyiben a korabeli nemzetségi területek alkották a kialakuló feudális állam legfontosabb közigazgatási egységeinek, a vármegyéknek az alapját. E nézet szerint a magyar állam megszületésében a törzsi kereteknek semmiféle szerepük nem volt. Ezzel szemben Kristó azt bizonyítja, hogy a hazai és a külföldi írásos források alapján egyértelmű: a 895-ös Kárpát-medencei honfoglalást követően a magyarságnál csaknem egy évszázadon át a *törzs*, illetve a hét magyar törzs által alkotott *törzsszövetség* volt az alapvető politikai szervezet, s egy évszázad során — az ezredforduló táján — ez a törzsszövetség alakult át állammá. Nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a X. századi politikai szervezet átalakulásában jelentős és sajátos állomást képviselnek az ún. *törzsi államok*, amelyek az összes törzs területén kialakultak. Ezeknek a küzdelmeiből Árpád főfejedelm utódainak törzsi állama került ki győztesen, maga alá gyűrve a többi. A feudális magyar állam és egyházszervezet kiépülése hosszú folyamat eredménye, amelyben döntő fordulat a királlyá koronázott — későbbi Szent — István idejében ment végbe.

Történettudományunkban szakadatlanul tart ma is a vita arról, hogy a középkori magyar állam milyen idegen hatásoknak köszönheti létrejöttét. Egy időben a frank-német hatást tekintették meghatározónak, később előtérbe került az a nézet, amely szerint a magyar állam különböző szláv előzményekre megy vissza: újabban pedig türk-kazár fejleménynek vélik azt. Kristó elismeri: bizonyos külső tényezők (mint pl. a frank-német megyerendszer, egyházterítés és törvényhozás) nagy hatást gyakoroltak Szent István államának kialakulására, de véleménye szerint a döntő szerepet belső tényezők játszották: a középkori magyar állam — más államokhoz hasonlóan — *belső gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés eredménye*. Egyébként a szerző e koncepcióját részletesen kifejtette a Le-

¹ Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető 1983. 598 old. — *Értekezések: Árpád-kori legendák és irodalmak*. Szépirodalmi 1983. 227 old.

vedi törzsszövetségétől Szent István államai (Bp. 1980) című könyvében.

A középkori magyar történelemben két időszakban találkozunk nemzetségekkel: a honfoglalás korában létező nemzetségek az egész társadalmat átfogták, míg a XII—XIII. század fordulóján jelentkező feudális nemzetségek csak az uralkodó osztály tagjait foglalták magukban. Elterjedt felfogás szerint a magyar nemzetségek e kétféle csoportja között szoros kapcsolat áll fenn, minthogy a feudális kori úri nemzetségek a bomló ősközösségi társadalom nemzetségeiből alakultak ki. Kristó elutasítja ezt a nézetet, s a források gondos elemzése nyomán kimutatja: a kétféle nemzetségi csoport között semmiféle genetikai kapcsolat nincs, hiszen az államalapítás időszakában az egykori ősközösségi nemzetségek megszűntek létezni, s az ún. előkelő úri nemzetségek már feudális alapon önálló, külön társadalmi fejlődés eredményeként jöttek létre.

A magyar történelem korai időszaka — különösen a X—XII. század — írott forrásokban rendkívül szegény, ezért érthető, hogy az írott kútfők mellett a szakemberek a földrajzi neveket is felhasználják kutatómunkájuk során. Újabban divat lett ezekre a — népnevekből, törzsnevekből és foglalkozásnevekből létrejött — helynevekre nagyszabású társadalomtörténeti és politikátörténeti koncepciókat építeni. Kristó maga is rendszeresen foglalkozik névtani kutatásokkal. Így például egyik tanulmányában a helynevek segítségével arra a kérdésre keres választ, hogy a IX—XIII. századi Magyarországon a keleti szláv (orosz) etnikum milyen mérvű elterjedtségnek örvendett. A kötet egy másik dolgozatában a törzsek és a törzsnevekből származó helynevek kapcsolatát vizsgálja. E kérdés összefügg a középkori magyar állam kialakulásának problematikájával. Közismert elmélet szerint a Kárpát-medence területén található törzsnevek elterjedtségének oka az, hogy az ún. államszervező harcok idején Géza fejedelem és Szent István király — ellenségeik bekerítése és megfékezése érdekében — a szövetséges törzsek és nemzetségek népeit tudatosan telepítették le a stratégiaiul fontos helyekre. Kristó véleménye szerint azonban a törzsnevekből származó helynevek későbbi események következtében terjedtek el, mivel a XI. század közepétől kibontakozó — országos méretű — belső lakossági migráció eredményeként véletlenszerűen, spontán módon alakultak ki és terjedtek el. Bár a szerző igen fontos történeti forrásoknak tekinti a földrajzi neveket, módszertani szempontból azonban hangsúlyozza azt, hogy a helynevekkel szemben éppen úgy, mint akármely más kútfővel szemben, szigorú forráskritikát kell alkalmazni. E nélkül felhasználásuk csak önkényes lehet. Tételének igazolására a szerző külön kötetben elvégezte a történeti helynevek csoportosítását és tipologizálását (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976.).

Kristó a különböző forrástípusok komplex alkalmazásának elve alapján azt vallja, hogy egy-egy kérdéskör kutatásához minden lehetséges kútfő tanulmányozására szükség van. E felfogása alátámasztására szolgál azon tanulmánya, amelyben a honfoglaló magyarság életformájáról folytatott évszázados vitához kíván huzzászólni. A régészeti,

nyelvészeti és néprajzi adatok nyomán a kutatók hol a magyarság nomád, hol félnomád, hol pedig földművelő életmódja mellett törnek landzsát. Kristó — nem ohajtva a problémát lezárni — csupán felhívja a figyelmet arra, hogy a X. század közepe táján három fontos külföldi írott forrás is azt mondja a magyarokról, hogy nomád életet élnek. A szerző szerint a probléma eldöntéséhez az írott kútfők adatait is fel kell használni a továbbiakban.

A szerző számos tanulmányt és egy önálló művet (Historia és kortörténet a Képes Krónikában. Bp. 1977.) szentelt az Árpád-kori magyar ideológia- és eszmétörténet beható vizsgálatának. Jelen kötetben is több dolgozat foglalkozik ilyen jellegű kérdésekkel. Egyik cikkében arra keres feleletet, hogy a magyarságnak volt-e eredendően hun hagyománya. Szerinte a magyaroknak ősi hun hagyománya nem volt. A hun-magyar rokonság gondolata (az tl., hogy a magyarok a hunok leszármazottai) külföldi irástudók nyomán, a XIII. századi hazai történetirők tollán nyert megfogalmazást. A hun-magyar rokonság elmeletének kidolgozásában volt némi szerepe a rejtélyes Anonymusnak is, akinek műve Kristó egyik kedvenc kutatási témája. Kristó egyrészt megállapítja azt, hogy a magyar főurak politikai törekvéseinek hangot adó névtelen jegyző 1210 táján írta munkáját a 895-ös honfoglalásról, másrészt pedig azt vallja, hogy a regényes gesta — amely 895-ben románokat szerepeltet Erdélyben — alapvetően és elsősorban nem a IX. század végének, hanem a XIII. század elejének politikai és etnikai viszonyaira használható fel forrásként. Ily módon az anonymusi mű egyáltalán nem alkalmas arra, hogy az erdélyi etnikai prioritás kérdésében (hogy ti. magyarok vagy románok voltak-e először Erdélyben) megbízható és hiteles forrás legyen. Utóbbi vonatkozásban azonos eredményre jutott az orosz Nyesztor-krónikával kapcsolatban is.

Az Árpádok államát a XIII. század végén a teljes széthullás fenyegette. A feudális anarchia és széttagolódás erői — miként az különböző formákban más európai országokban szintén lejátszódott — Magyarországon is létrehozták a központi hatalomtól egyre jobban függetlenedő tartományok és részállamok rendszerét. (A kérdéskör összefoglalását ld. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979.). Jelen kötetben a szerző egyrészt teljesen újszerű elemzését adja az erdélyi vajdaság és a horvát-szlavon bántság kialakulásának, másrészt részletesen foglalkozik a Középsők dunántúli és Kán László erdélyi tartományuraságával. Kán László erdélyi vajdaságát némely kutatók az erdélyi románság politikai szervezete megnyilvánulásának tekintik, amely a magyar királlyal szemben a román függetlenségi törekvéseket képviselte. Kristó meggyőzően bizonyítja e nézet tarthatatlanságát, s igazolja, hogy Kán László erdélyi tartományurasága a XIII—XIV. század fordulóján egyáltalán nem román etnikai alapokon jött létre, hanem a többi feudális tartományurasághoz hasonlóan a királyi hatalomtól elforduló Kán László önállósodási törekvéseit fejezte ki.

Határozott meggyőződésünk, hogy Kristó Gyula tanulmánykötete hazánk középkori története iránt

érdeklődő olvasók és kutatók körében nagy figyelmet és komoly vitákat fog kiváltani.

Hasznos munkát végzett **Érsegi Géza** azzal, hogy az Árpád-korban élt magyarországi szentekről készült — latin nyelvű — legendák és az ún. Intelmek különböző helyen megtalálható magyar fordításait összegyűjtötte és egy kötetben közzétette. Ezek a művek a középkori magyar irodalom jeles alkotásai, amelyeket (az Intelmek kivételével) vallásos célzattal többnyire ismeretlen egyházi szerzők készítettek. A között legendák és az Intelmek azonban nemcsak irodalmi alkotások, hanem igen értékes történeti források is az Árpád-kor tanulmányozása szempontjából. E vonatkozásban különösen fontosak számunkra az államalapító Szent István királyról, a fiáról: Imre hercegről, a herceg nevelőjéről: Gellért esanádi püspökről és a Szent László királyról szóló legendák, valamint a trónörökös Imre herceg részére íródott Intelmek (ez utóbbi az Európában sokfelé honos királytűkör műfajához tartozik). A kötetben található bevezető és a fordításához készített jegyzetek — amelyek talán terjedelmesebbek is lehetnek volna — megkönnyítik a legendák és az Intelmek megértését a mai olvasónak.

Makk Ferenc

PUSZTASZERI LÁSZLÓ:

Görgey Artúr a szabadságharcban

(Magvető, 1984. 775 old.)

A szerző a bevezetőben fölvezolja írása célját: elsősorban hadtörténeti jelleggel tekinti át a honvéd tabornok szabadságharc alatti tevékenységét, s megpróbálja fölhívni a figyelmet azokra a fontosabb kérdésekre, amelyek köré szerinte az újabb vizsgálódásoknak föl kell épülniük. A politikai összefüggéseket csak annyiban érinti, amennyiben az események megértéséhez elengedhetetlenek. Hangsúlyozza, hogy nem, vagy csak a legszükségesebb mértékben kíván állást foglalni a Görgey-kérdésben. S mindehhez példamutató szerénységgel rögtön hozzátesszi: belátható időn belül valószínűleg helyesbítene kell egyik másik megállapítását. Tanulmánya ugyanis kizárólag hazai forrásokra támaszkodik, ám elképzelhető, hogy az osztrák levéltárral valamint a jelenkori osztrák, német, s a gyorsan szaporodó angol és amerikai szakirodalom számbavételével árnyaltabbá válik a Görgey-kép.

Objektivitásra törekszik tehát Pusztaszeri László. Nem von glóriát Görgey feje köré, nem hallgatja el révedéseit, gyarlóságait, hibáit sem. Ellenfelei hűvös alakok: nagyra hivatottak, rendkívül tehetségesek vagy átlagos képességűek, de kivétel nélkül hű emberek. Olyanok tehát, mint amilyen Görgey is. A cselekedetek mozgatórugóinak feltárásához a szerző mindenekelőtt tényeket, bizonyítékokat keres, s ahol nem talál ilyeneket, más úton-módon

próbálja fölfejtetni az események fonalát: beleéli magát a szereplők helyzetébe, elképzeli lelkivilágukat; itt-ott elejtett mondatokból és félmondatokból, mozaikokból igyekszik összerakni a képet. Körfülhája a témát, s ha nem lát egyértelmű megoldást, továbbra is nyitva hagyja a kérdést. Új szempontok bevonásával gazdagítja a Görgey-irodalmat, túllépve a hagyományos — és még mindig elég merev — szemléletmódon.

Az 1848. XII. 30-i pesti haditanács alapján Kossuth utasította Görgeyt, hogy a budai várra támaszkodva döntő ütközetben verje meg az ellenséget, de óvja meg a fővárost az agyúzástól, vereség esetén pedig menekítse át seregét a Duna bal partjára. Nem kell különösebb katonai előképzettség ahhoz, hogy belássuk: ezt a parancsot lehetetlen volt végrehajtani. De mielőtt még gondolkodhatott volna Görgey azon, vajon melyik parancsot hajtsa végre, máris módosult a feladat. A kormány végül is úgy határozott, hogy a sereg egy támadásra és védelemre egyaránt alkalmatlan terepen foglaljon állást. Görgey a parancsot csak az ésszerűség mértékéig teljesítette, ugyanis a betű szerinti értelmezés katasztrófát okozhatott volna. A parancs kiadásával és megtagadásával viszont a bizalmatlanság légköre alakult ki a kormány (a Honvédelmi Bizottmány) és a hadsereg, illetve Kossuth és Görgey között. Az egymás iránti bizalmatlanság a továbbiakban sem múlt el, sőt, még fokozódott — nagy károkat okozva a szabadságharc ügyének.

Görgey tiszafüredi magatartását (Dembinski felreállítását) politikailag és etikusán is kifogásolhatjuk ugyan — vélekedik Pusztaszeri —, katonai hasznosságát azonban nem kérdőjelezhetjük meg. A Dembinski-fele vezetés a veszített csatánál (Kápolna) súlyosabban veszélyeztetette a szabadságharc legnagyobb hadsergének egységét és ütközésszerűségét a főhadiszintéren, és a visszavágásra alkalmas időpontban. És amikor Kossuth jóváhagyta a tiszafüredi eseményeket, katonailag helyesnek járt el, politikailag pedig meg kellett tennie ezt a lépést.

A tavaszi hadjáratban megmutatkozott ugyan Görgey katonai zsenije, de súlyos hibákat is elkövetett (a földérték elmulasztása, erélytelenség a felelősségrevonásban stb.). A trónfosztással és Buda ostromával kapcsolatban okkal kételkedhünk mind Görgey, mind pedig Kossuth teljes szavahihetőségében.

Sok a bizonytalansági tényező a világsíri fegyvertételhez vezető események értelmezésében is. Vajon Kossuth rendelte Arad helyett Temesvár alá Dembinskit? Ha így történt, mi volt az oka? Így akarta Kossuth megakadályozni a Görgey fővezérlelével létrejövendő aradi seregösszevonást, valamint Görgey befolyásának további növekedését? Vagy csupán arról van szó, hogy Dembinski fedezte volna Orsova — a menekülés — felé vezető utat? Es vajon igaz-e, hogy Kossuth titokban, lemondásának közölte előtt (ellenfelei szerint tehát gyáván) utazott el Aradról — hátrálékos fizetésének fölvetelével? Tárghalhatott-e Görgey az orosz tisztekkel másról, mint a föltétel nélküli megadásról? Megannyi kérdés! Pusztaszeri László szerint Görgey Világos előtt már csak a következő kérdésben dönthetett: oként vagy kényszerűen adja meg magát és seregét. A további ellenállást értelmetlennek találta, sereget

nem akarta lemezárólatni, az a lehetőség pedig föl sem merült benne, hogy esetleg török földről folytassa a háborút.

A könyv megjelentetése annál is inkább örvendetes esemény, ugyanis kiadóról nem kényeztetek el bennünket a szabadságharcról szóló művekkel. Ami eddig megjelent, csak csepp a tengerben. De vajon szükségünk van-e (még) 1848—49-re? És, ha igen, akkor miért?

Igen, szükségünk van rá. Azért is, mert a jelen és az eljövendő nem érthető meg a múlt nélkül, és azért is, hogy múltunkból ne mindig csak a legfájdóbb, a legmegalázóbb történetekre emlékezzünk. Nemcsak Mohácsunk és Trianonunk volt, hanem 1848—49-es szabadságharcunk is. És amennyire szükségünk van fájdalomra az okulásához, legálább annyira büszkének kell lennünk győzelmeinkre (még, ha ármenetiek voltak is) — nemzet tudatunk kifejlődéséhez és megszilárdulásához. Éppen ezért rendkívül sajnálatos, hogy arról az eseményről beszélünk a kelleténél jóval kevesebbet, amely kivívta Európát, sőt a világ csodálatát.

A kortárs Engels így lelkendezik: „1793 óta először meri megtenni egy nép, amelyet körülzárt az ellenforradalmi túlerő, hogy a gyáva ellenforradalmi dühvel a forradalmi szenvedélyt állítsa szembe.” (Marx és Engels Magyarországról. Kossuth, 1974.) Szekfű Gyula véleménye szerint akkor, amikor a külföldet még víztizedekkel a bukás után is lebilincselte szabadságharcunk tündöklése, nevelés, sőt szegénytelen volna, ha önmagunk nem találánk meg azt a távlatot, amelyből visszanezve szívünkhez szól a kor. Elismeri ugyan Kossuthnak és a Honvédelmi Bizottmányoknak az óriási szerepét a fölfegyverzésben, az utánpótlás és a közigazgatás megszervezésében, mégis — teszi hozzá —, ami igazán nagyra teszi szabadságharcunkat, az ennek a mártír seregnek — ahogy ő nevezi: a „hallgatóknak” — másfél éves dicső küzdelme, és végül nem kevésbé vértanú elmulása. (Negyvennyolcas történetünk mai állása Napkelet, IV. k 1924. 6—10. sz.)

Németh László szerint 48-at bűn lefitymálni: ez a legtöbb, amit a török idők óta a magyarság tett. Negyvennyolc ingadozó, itt-ott karikatúra forradalmi között a magyar az egyetlen, amely lábon maradt. Milyen előzmények után, milyen férfialományból lehetett egy frissen született, s léteben fenyegetett államot hetek alatt államférfiakkal, hadvezérekkel, katonákkal, izgarokkal kistáfirozni, és körülostromoltan fönttartani? Gondoljuk el, fejtegeti, a mai reformifjúságot hasonló helyzetben — osztrák, orosz nélkül. ... Elbukni így: nem bukás; 48-cal sem veszítettünk el semmit visszavonhatatlanul. 1848-cal inkább nyertünk: egy magyar mitológiát. Ez a mitológia ugyan csupán a magyar allúvium etimológiája, de az egyetlen, amelyet használhatunk. (Magyarság és Európa. Franklin, 1935.)

Az utóbbi időben mintha elmozdultunk volna a holtpontról. Jó néhány, a szabadságharcra foglalkozó mű megjelent, köztük a „Magyarország hadtörténete I.” című gyönyörű kötet, amely igen részletesen elemzi a szabadságharc hadi eseményeit. Minél több dokumentumot, emlékiratot (Dembinski, Görgey, Klapka, Mészáros Lázár, Szemere Bertalan stb.), történeti művet (Horváth Mihály,

Marczali Henrik, Rüstow stb. munkái) és egyéb irást (pl. Görgey István visszaemlékezéseit) kellene közzé tennünk. Mert nem elég megállapítanunk azt, amit a „Marx és Engels Magyarországról” című kötet szerkesztői a bevezetőben leírnak, hogy ti.: nemzeti történelmünk legragyogóbb szakasza az 1848—49-es magyar forradalom, amelynek emléke és hagyománya ma is elevenen ható tényező. Akkor lesznek valójában elevenen ható tényezők, ha teszünk is értük valamit.

Harza Lajos

A magyar polgári átalakulás kérdései

Szerk.: Dénes Iván Zoltán,
Gergely András, Pajkossy Gábor

(Kiadja az ELTE, Bp., 1984. 480 old.)

Régi nemes hagyományt követve, tanítványainak egy csoportja tanulmánykötettel köszöntötte Szabad György professzort születésnapján. A szerzők tudományos pályájának alakulásában — saját hitvallásuk szerint — jelentős hatása volt és van Szabad György professzor történeti és pedagógusi személyiségének. A magyar polgári átalakulás szerterágazó problémakörét különböző szempontok szerint közelítik meg: gazdaság-, társadalom-, hely-, politika-, eszme-, művelődés- és diplomáciatörténeti tanulmányok egyaránt szerepelnek a gyűjteményben. A szerkesztők ügyes kézzel témakörök szerint csoportosították a tanulmányokat.

A változó társadalom. A korszak társadalmáról nagy vonalakban felvázolt kép áll rendelkezésünkre. A jobbgység történetének kutatása már jelentősen előrehaladt - e kutatás egyik kiemelkedő alkotása Szabad György professzornak a tatai és a gesztési Eszterházy-uralom gazdalkodása átalakulásáról írt monográfiája. De a nemességre és a lassan kialakuló polgárságra vonatkozó mélyreható vizsgálatok csak néhány évc indultak meg. Az itt sorakozó tanulmányok a helytörténeti kutatások jelentőségét és a történeti statisztikai források felhasználásának fontosságát bizonyítják. *J. Újváry Zsuzsanna* a népességösszeírások, az adóösszeírások és a különböző városi könyvek adatainak értékelése révén mutatja be Kassa társadalmában a XVI. században a XVII. század első harmadáig bekövetkezett etnikai és politikai változásokat. *Dóka Klára* a XVIII—XIX. század fordulóján átalakuló budai társadalmat a város 1793. évi adófelosztási könyve segítségével jellemzi. Feltárja a budai polgárok erős vagyoni rétegződését, foglalkozási csoportjait, s a város továbbfejlődésének korlátait. *Gergely András* Szegecd reformkori társadalmának polgárosultságát a demográfiai fejlődés adatainak, a foglalkozási megoszlás arányainak és a legnagyobb adófizetők jövedelemforrásainak az elemzésével mutatja be. *Pálmány Béla* tisztázza a XVI—XIX. századi

nemesi társadalom kutatása során szükséges, a rétegződéssel kapcsolatos szakkiefejezéseket és felhívja a figyelmet a statisztikai feldolgozásra alkalmas levéltári forrásokra, a jobbágyi szolgáltatások alapját jelentő, valamint a nemesi adózással kapcsolatos összeírásokra.

Az átalakuló közélet. A korszak politika- és művelődéstörténetének a feltárásában igen jelentős szerepe van Szabad György professzor számos tanulmányának és különösen Kossuth politikai pályájáról írt monográfiájának. Az e témakörbe tartozó írások a XVIII. század végétől az 1840-es évek közepéig élvető időszak néhány jelentős problémáját vizsgálják. A magyar érdekegyesítési politika előzményeit és kialakulását, a liberális ellenzék helyzetét és az ellene fellépő kormányzat intézkedéseit, a művelődés kérdéseit bemutató tanulmányok elmélyítik e korról kapcsolatos ismereteinket. *Ring Éva* a XVIII. század végi Lengyelországban megfogalmazott érdekegyesítési koncepciókat vizsgálja, összehasonlítva Hugó Kollataj és a magyar felvilágosult rendi mozgalom képviselői, illetve Stanislaw Staszic és Hajnóczy József programját. *Gerő András* azzal foglalkozik, milyen szerepe volt a Lengyelország iránti hagyományos rokonszenvnek a magyar reformmozgalom kialakulásában, a gondolkodás polgárosodásában. *Rosdy Pál* az 1832–1834 között megjelent, magyar nyelvű római katolikus teológiai folyóirat, az Egyházi Folyóirat történetét mutatja be. *Fajkossy Gábor* Kossuth hűtlenségi perét és a per hatását ismerteti. A kormány által az alkotmányvédelemmel indokolt, a liberális ellenzékkel ellen az 1830-as évek második felében indított persorozat — amelynek Kossuth pere is része volt — nem érte el a kitűzött célt, a liberális ellenzék politikai megsemmisítését. A liberálisok helyzete megerősödött, a reformellenzék éppen az alkotmány védelmére hivatkozva, a rendi ellenzék nagy részét is maga mögé sorakoztatta. *Erdmann Gyula* az 1839—1840. évi országgyűlésre készülődő kormányzat intézkedéseit foglalja össze. A kormányzat nem követte Dessewffy Aurélnak, az újkonzervatívok vezető egyéniségének a javaslatát, hogy vegye át a kezdeményezést a reformok terén, hanem a megfelelő megyei vezetés megteremtésére törekedett. Így került sor új főispánok, illetve adminisztrátorok kinevezésére: az ő feladatuk volt a megyékben a konzervatív többség kialakítása, a követválasztási harcok irányítása, hogy a következő országgyűlés alsótáblája a kormányzat elgondolása szerint működjék. *Melzer Tibor* a magyar irodalom 1795—1848 közötti korszakában a költészetnek, mint menedéknek (azilumnak) a szerepét vizsgálja.

Az áttörés. Az 1840-es évek közepére konzervatívok és liberálisok egyaránt elérkezettnek látták az időt pártjuk megalakítására és programjuk összegezésére. Az utolsó rendi országgyűlés idején az ellenzék számára egyre világosabbá vált, hogy a polgári átalakulást már nem lehet a reformpolitika útján megvalósítani. A következő tanulmányok a konzervatív és a liberális programmal, továbbá a forradalom és szabadságharc néhány kérdésével foglalkoznak. *Dénes Iván Zoltán* az Ellenzéki és a Konzervatív Párt programját hasonlítja össze az

1846—1847-ben keletkezett dokumentumaik alapján. Alapvető eltérések voltak a különböző reformkérdések és a birodalomhoz fűződő kapcsolat liberális és konzervatív megközelítése között. A konzervatív program az ellenzék visszaszorítását és a birodalomba való gazdasági betagozódást akarta elérni, az Ellenzéki Párt kiváltságok helyett szabadságot, polgári államberendezkedést és a Habsburg-birodalom két része között állam- és vámszövetséget kívánt létrehozni. *Mikolczy Ambrus* Erdélynek az 1848. májusi válságban betöltött birodalompolitikai jelentőségét mutatja be. A bécsi udvar az unió megakadályozására törekedett — sikertelenül —, hogy Erdélyt felhasználhassa a polgári átalakulás útjára léptet Magyarországon és a magyar liberális nemzeti törekvések kézbe tartására. *Kovács István* összefoglalja a magyar szabadságharcban a honvédsereg oldalán harcoló lengyel légió történetét és felhívja a figyelmet a róla szóló emlékiratokra. *Erdődy Gábor* azt vizsgálja, hogyan vélekedett a magyar politikai közvélemény 1849 januárjától a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátásáig Magyarország európai helyéről. Meggyőzően bizonyítja, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátása nem volt elhamarkodott és megalapozatlan.

Meggyezés vagy kiegyezés. Az 1867. évi kiegyezés előkészítéséről, létrejöttéről és értékeléséről számos tanulmány és monográfia született. Az önkényuralom válságát, a kiegyezés előzményeit vizsgáló kutatások csúcspontját jelenti Szabad György *Forradalom és kiegyezés* választóján című könyve. A kiegyezés előzményeiről és Magyarországnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyéről írt, itt következő tanulmányok csaknem mindegyike nagy teret szentelt Magyarországon európai megítélésének. *Frank Tibor* Marx egyik anonim forrását — egy angol nyelvű diplomáciatörténeti munkát — elemezve megállapítja, hogy a mű szerzőjének — nagy valószínűséggel — Szabad Imrét, a magyar forradalom és szabadságharc egykori diplomataját lehet tekinteni. *Borsi-Kálmán Béla* a XIX. századi román történelem egyik legjelentősebb alakjával, Mihail Kogălniceanuval foglalkozik. A Kogălniceanu vezette moldvai román liberálisok elképzelései és 1848 magyar liberálisainak programja között több hasonló vonás fedezhető fel. *Ress Imre* a szerb külpolitikának a Habsburg-birodalom dualista átalakulásához fűzött reményeit mutatja be. *Heisler Vilmos* a kiegyezés előtti évek cseh—magyar kapcsolatait ismerteti. Az 1860-as évek elején mind a szerbek, mind pedig a csehek rokonszenven tanúsították a magyar politikai törekvések iránt, s felmerült a szorosabb kapcsolatteremtés gondolata is, közvetlenül a kiegyezés előtt azonban már elutasították az együttműködést. *Csorba László* August Antalnak a kiegyezés előkészítésében betöltött szerepére hívja fel a figyelmet. *Jeszenszky Géza* a „magyar kérdés”-nek a brit politika 1848–1914 közötti korszakában elfoglalt helyét elemzi. Az angol diplomácia az európai hatalmi egységű — amely az egységes Habsburg-dinasztia létét is magában foglalja — megőrzésére törekedett, és ez a koncepció határozta meg Magyarországon angol megítélését is.

Szabad György professzor 1951—1983 közötti

szakirodalmi munkásságát bemutató bibliográfia zárja az ünnepi kötetet.

A magyar történelem egyik legfontosabb korszakát sokoldalúan megközelítő tanulmánygyűjteményt nagy haszonnal forgathatják a történelem iránt érdeklődők, a kötet írásai kibővítik és elmélyítik a magyar polgári átalakulás időszakával kapcsolatos ismereteinket.

Csapó Mária

Arany János Békés megyei élete és levelezése

Arany János levelezéséből közvetlenül közelről érezzük, hogy mindvégig Békés megyében vagyunk. A művekből ugyanis nem látjuk Aranyék békési hétköznapjait, a békési tájat. A négy kötetre tervezett levelezésből az első két kötet jelent meg A leveleket felkutatta, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és mutatókkal látta el, a bevezetéseket írta *Sáfrán Györgyi*. Az I. kötet 1828—1851-ben írt levelezést 1975-ben, az 1852—1856-ban írtakat 1982-ben adta ki az Akadémiai Kiadó, a kritikai kiadás XV. és XVI. köteteként.

Az I. kötet egységes része Arany János és Petőfi Sándor levelezése. A 177 Arany-levelelől csak 16 nem Nagyszalontán íródott. A II. kötet tartalmazza és lezárja Arany János és Tisza Domokos levelváltását, 6 kivételével mind a 202 Nagykőrösről keltezett. *Sáfrán Györgyi* 2000 darabra becsüli Arany leveleit és ez az egész levelezés földrajzilag csupán e kicsi területről, a II. világháború előtti Békés vármegyéből indult el és érkezett oda. Arany 65 éves pályafutása csak négy városban zajlott le. Született Nagyszalontán 1817. március 2-án, tanulói éveit Debrecenben töltötte 1832—1836. évben. Szalontán alapított családot, onnan járt tanítani Gesztenre 1851-ben, de ekkor ősszel már a nagykőrösi gimnázium tanára, családjával költözik oda. 1865-ben Pesten az Akadémia főtitkára lett. Pesten halt meg 1882. október 22-én.

Arany, míg Nagyszalontán lakott, rövid időt töltött a szomszédos Geszten. Ide, gróf Tisza Lajos hívta meg, fia, Domokos tanítására. Kapcsolatuk nem szakadt meg a nagykőrösi időszakban sem. Levelezésük Arany János életrajzának egy téves adatát helyesbíti. Ugyanis Arany életrajzírói közül *Ercsey Sándor*, *Szeremley Barna* és *Kolozsvári Aladár* ezt az időszakot 1850 közepétől 1851 második felére keltezték. A II. kötet levelezéséből tudjuk, hogy *Kovács János*, *Tisza Domokos* nevelője 1851. január 9-én kérte fel Aranyt a tanításra. 1851. február 13-án írt bemutatkozó levelet a grófnak, 1851. október 21-én már közölte a Nagykőrösi Református Egyháztanáccsal, hogy elfogadja meghívásukat a gimnázium magyar irodalmi tanszékére. Minden bizonytalanságot kizár Arany, a nagykőrösi tanári állással kapcsolatban az akkori oktatási minisztériumha 1851. november 9-én beküldött életrajza. Ennek részlete: „1851. május első napjáról

fogva, mi igen sokak előtt tudva van, október közepéig cs. kir. kamarás Tisza Lajos úr házában Geszten, mint a költészet és görög nyelv magánoktatója működtem.” Az életrajzot kiadta *Benkó Imre*, Arany nagykőrösi tanárságáról írt munkájában. A levelezés és az életrajzi adat szerint bizonyos, hogy Arany 1851-ben öt és fél hónapig tanított Geszten.

Rövid beszámolóinknak egyik címe is lehetne. Arany János Geszten. A II. levelezéskötet soraiból érezzük, hogy ez az időszak mély benyomást tettettérzészvilágára. Nagyszalontán újnokoskodott a fűszolgabírónál, otthona egyszerű falusi ház. Ezt a falusi életmódot cserélte fel a grófi kastély nagyúri pompájával.

A II. levelezéskötet alcíme lehetne még: Arany János nagykőrösi évei. Itt az elhelyezkedés, a lakásmegoldás is gondokkal járt. *Tompának írta* 1852. december 1-én, hogy szállásának egy része leomlott, a többi is leomlással fenyegeti. Arany 1853. március 2-án *Ercseynek* panaszolta: „Szalontán sem életem nagyon változatosan; de itt az egyhangúság megöl. Az emberek idegenek és nekem úgyhiszem azok maradnak ha száz évig itt lakom is, mire ugyan nincs kilátás...” 1854. augusztus 14-én visszahívták Nagyszalontára, az alginázium tanári állására. *Tompának*, 1854. augusztus 24-én írt levelében olvassuk: „... függőben vagyok, ne hagyjam-e itt ezt a drága Köröst, minthogy meghittak Szalontára algináziumi tanárnak...” Szeptember 25-én már határozott, *Ercseynek írta* „Nem fogadám biz én el a szalontai rectoriát v. tanárságot; pedig magam is vágytam haza...”

A levelezés Arany János életrajzainak, monográfiáinak, műveiről készült tanulmányoknak szerves, nélkülözhetetlen, kiegészítő része. A levelek tartalma maga a mindennapi élet. Érdeklődés a családok hogyanéleiről, beszámoló az irodalmi eseményekről. Meghívások, látogatások sürgetése, utazások elémnyei. Többek között Arany, a *Tompánál* tett látogatásáról írta *Ercseynek* 1855. október 19-én: „Hamváról hazafele jövet... úrba ejtettük Bányácskát, azaz Széphalmot...” Aranyt a tisztelet és a kegyelet vitte Széphalomra. *Sáfrán Györgyi* a II. kötet tanulmányában írta: „Arany számára az elérhetetlen levelíró-ideált *Kazinczy* jelentette.” Ezért is közölnék levelírészleletet, hogyan látta a tisztelgő Vendég az Ideálja elhagyott otthonát. *Kazinczy Széphalmán*, „... hol újonnan elavult, soha teljesen ki nem épült, s már rozogant — félig füstös házban éppen zsidó zsinagógát találtunk, de azért bementünk; három szobája volt csak kész, egy... ebédlő... abból nyílt a *Kazinczy* dolgozója, s aztán konyvterem, kicsiny szobák. A kertben, melynek akáczeit maga ültetgette, áll szurke gránit síremléke. — sírján a zsidó pulykái legelnek. Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom: fájdalmas érzettel távoztunk onnét.” A *Kazinczy*-birtok szomorú sorsáról most nem szólhatunk. Nem törődünk vele, elpusztult.

Az I—II. kötet leveleinek túlnyomó többsége teljesen ismeretlen, először lesz nekünk és az irodalomtörténetnek közkinccse. Az egyéni, személyes adatok túláradó bőségével a két kötet terjedelme állással lépennyőző. Annál nagyobb elismerést érdemel a feldolgozó, *Sáfrán Györgyi*, aki az adatok rengetegében, bőséges jegyzetapparát-

tusban teljes biztonsággal irányítja rájékezőadásunkat. Az I. kötethez írt tanulmányából megismerjük a négy kötetből álló levelezésre érvényes tudnivalókat. Ezek fejezetei a következők: I. Bevezetés Arany levelezéséhez. II. Arany János levelezésének gyűjteménye. III. Arany János levelezésének kritikai kiadása. A II. kötet Bevezetésében csak az újabb adatok magyarázatát kapjuk. A kötetekben a levelek sorszámozása folytatódik, az utolsó levél a 865. Az I. kötet terjedelme mutatókkal együtt 947 és a II. köteté 1262 oldal. A levelek természetesen időrendi sorrendben következnek. A jegyzetarádában minden létező adatot megtalálunk, a kéziratok lelőhelyét, kinek a hagyatékából került az intézmény tulajdonába. Megtudjuk, ha a kézirat kiadatlan, elveszett, ki másolta, vagy milyen publikációból került újra kiadásra. Tudjuk mennyi a levélkézirat terjedelme, a levélpapír színe, mérete, ha van a postai pecsét szövege és a viaszpecsét állapota és színe. Ezután következnek a levélszövegek ötsoronkénti számozását feltüntetve a nagy gonddal, részletességgel, Arany János személye és művei iránt érzett kegyelettel készült jegyzetelés. A kötetekben áttekinthető nyújt az Adatár, Név- és címmutató. Időrendi mutató, Betűrendi mutató. Arany által írt és hozzáintézett levelek évenkénti táblázatos feltüntetése.

A II. kötet kritikai kiadásával egyidőben, Arany halálának 100. évfordulója alkalmából Sáfrán Györgyi a nem tudományos olvasóközönség számára *Arany János leveleskönyve* címmel 250 levelet válogatott, szerkesztett, ellátott bevezetéssel, jegyzetekkel és mutatókkal. A Gondolat Kiadónál jelent meg 700 lapon. Ebben a kötetben válaszevelek nélkül, kizárólag Arany leveleit találjuk, az első, 1828-ban írt verseslevélétől az 1882-ben, a halála előtti négy hónappal írt levelig. Itt a jegyzetek egy-egy levél után következnek.

Ez a kiadvány sokkal közelebb áll hozzánk mint a szigorú, tudományos igényű feldolgozott Arany-levelezés; ennek minden sora egyedül és kizárólag maga Arany János. Nem is levelezés ez, hanem könyv, így könnyvve formálódott gondolatok, érzések, örömök és gondok. Olyan zavartalanul bensőséges, közvetlen kapcsolatba kerülünk Arany Jánossal, amit csak ez a személyes, egységesen Arany irodalmi alkotás adhat. Régen várunk egy Arany-leveleskönyvre, mert ezt megelőzően ilyen válogatás 1887—1889-ben jelent meg, Arany László rendezte sajtó alá, Arany János Levelezése Író-Barátaival címmel, két kötetben.

Az évtizedek óta sok ismeretlen Arany-levelel gazdagodott hagyatékából válogatni egy kis kötetrelvél, bizony jól átgondolt, nagy szakértelemmel követelő, tudományos feladat. Úgy válogatni, hogy a levelek tartalmuk szerint folyamatos eseményeket kapcsoljanak egymáshoz, érezzük Arany János állandó jelenlétét, az embert, életkörülményeit a családjában, irodalmi munkásságában és nemzetének életében. Az olvasás nagyszerű élményt köszönjük Sáfrán Györgynek.

Emlékezés: Dr. Sáfrán Györgyi, Arany János életének, műveinek és művészetének tudós kutatója, a MTA Könyvtárának ny. tudományos főmunkatársa 1985. február 22-én elhunyt. Olyan kiváló

irodalomtörténész távozott közülünk, aki több, más munkája mellett is mindig hűséges maradt egy-egy íróhoz, így Sáfrán Györgyi Arany Jánoshoz. Elvégezte a III—IV. levelezéskötet anyaggyűjtését, a III. kötet sajtó alá rendezését, amikor el kellett mennie. Aki majd folytatja az Arany-levelezés munkálatait, már jól kiépített úton haladhat csak tartsa meg a levelek és adatok rendszerezésének azt a tudományos, szigorú felépítését, ami minden írónk, tudósunk levelezésének feldolgozásához követendő, kötelező szabályunk kell hogy maradjon, a Sáfrán Györgyi-kötetek mintájára. Aki személyesen nem ismerte Sáfrán Györgyit, megismerheti az Arany-levelezés jegyzeteléséből. Átérezzük, látjuk, hogy úgy ragyogta be gyöngédségével Arany Jánost, ahogyan környezetére sugározta áldott életében tisztá, nemes szívének igaz szeretetét.

V. Busa Margit

Levelek Szántódról

Szántódi füzetek, VIII.

(Siótour, 1984. 112.)

A formailag és tartalmilag egyaránt igényes Szántódi Füzetek sorozata 1980-ban indult meg dr. Kanyar József szerkesztésében, Somogy Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, a Siótour kiadásában. A példamutató helytörténeti sorozat első kötete Péterffy Ida tollából jelent meg *Pálóczi Horváth Ádám Szántódón* címmel, s most, az immár VIII. füzet ismét a népdalgyűjtő poétának, Csokonai dunántúli barátjának szántódi vonatkozású irásaiból ad közre. A kiváló Horváth-kutató, Péterffy Ida már első füzetében is gazdag és szórakoztató anyagot tett közzé; az ismeretlen somogyi levelek 1788—1789 alcímű munka nem csupán irodalomtörténeti értékű leveleket mutat be a „földmérő, polihisztor, poéta” hagyatékából, hanem párhuzamosan ismerteti a költő életének dunántúli eseményeit, jórú verseivel, verses levélváltásaival fűszerezve. (Ilyen pl. a Balatont átúszó Hompesch báróról szóló fejezet, vagy a szántódi „paraszt mulatság” leírása, mikor 1789 farsangfarkán a befagyott Balatonon kelt át szánkójával Fűredről Szántódra Horváth, s dudasokkal, hegedűsökkel, „furglyásokkal” szerzett egy jó napot birtoka népének. De olvashatunk verses leírást a „Balatoni veszedelm”-ről, azaz egy lélekvesztőben — bönönhajóban — való átkeléséről a viharos Balatonon. Művelődéstörténet, helytörténet, néprajz fonódik itt egybe (a háborgó vizen félelmük elűzésére, akasztófahumorról a „Korcsmárosné kápoltnája a pince” kezdetű dalt éneklik), akárcsak Horváth Ádám sokoldalú, színes egyéniségében s az új VIII. füzetben, amely ezt a címet viseli: *Levelek Szántódról*. Alcíme szerint leveleket, verseket s prózai műveket tartalmaz Horváth Ádám 1787—1790-i korszakából, vagyis felig-meddig kiegészítése az I. füzetnek. Ez az elsőnél egy ívvel terjedelmesebb új kötet kissé „irodalomtörténetibb”, mint amaz: ebből

sem hiányoznak a helyörténeti, néprajzi csemegék (pl. Tihany várának 1787-i leírása, a nádfáklyákkal folytatott rákhalasztás: „Tihany közsiklás partjai mint annyi lámpátsakkal / Játsozdatják szemémet rák fogodzó fáklyákkal. . .” stb.), de a leveleket elsősorban a címzettek szerint csoportosítja. Így ismerjük meg a különben nyakas kalvinista, de felvilágosult szellemű Horváthot, aki éppúgy levelezik Vajda Sámuel tihanyi apáttal, mint a Tolna megyei Nagydorogon lelkeszkedő református Komádi Nagy Mihállyal vagy az ex-jesuita szanyi plébánossal, Nagy Jánossal, a vidám, néhol szabados hangú *Nyájas Múza* című kötet szerzőjével, s Széchényi Ferenc gróffal vagy Kazinczy Ferencsel. Két fejezet Horváth ekkoriban írt munkájával, a filozófiai tárgyú 1789-i *Psychologia*-val (első-sorban keletkezése körülményeivel) és a „verses csillagászattal”, a ma is érdekes „*Legrövidebb nyári éjszaka*”-val foglalkozik. A tizenkét fejezetet első-sorban az fűzi egybe, hogy mind a verses és prózai levelek s művek Szántódón, Horváth Ádám szántódi kúriájában keletkeztek, ahol most múzeum őrzi emléket (s most már a jeles szerzőt is, akinek kezéből 1984 őszén kibúlt a toll, mielőtt megkezdett nagy Horváth-monográfiáját befejezhetné.)

A fejezeteket képek s alapos jegyzetek világítják meg. Nem csoda, hogy a különben kevés nyilvánosságot élvező kiadvány füzetci igen keresettek a Balaton-környekert járó utasok körében. Irigylésre méltó szép vállalkozás a Szántódi Füzetek, különösen annak számára, aki öt éve próbálja elérni — eredménytelenül —, hogy induljon meg a „Füredi Füzetek” az oly gazdag múltú észak-balatoni „főváros”-ról. Pedig azt, hogy mennyire „elkelne” egy ilyen vállalkozás (szó szerint s árvitt értelemben egyaránt), azt bizonyítja, hogy egy csonka nyári idényben is több mint 500 példány fogyott el Füred egyetlen parti pavilonjában a szántódi sorozatból. Hát még ha országosan, vagy legalább az egész Balaton-környeken terjesztenék!

Szilágyi Ferenc

Az érsekújvári múzeum évkönyve

(*Castrum Novum* 2. szám. 1985. 221 old.)

Megjelent az érsekújvári (Nové Zámky) múzeum *Castrum Novum* címet viselő évkönyvének 2. száma. Örvendetes tényként könyvelhetjük el tehát, hogy ma már a legtöbb dél-szlovákiai, nemzetiségi területen működő múzeum (így a komáromi és a dunaszerdahelyi is) évkönyvet jelentet meg. Ez azt jelenti egyben, hogy ezekből a kiadványokból a múzeológia és a helyörténet iránt érdeklődő olvasók átfogó képet kaphatnak egy-egy múzeum kutató- és gyűjtőtevékenységéről, valamint szűkebb hazájuk művelődéstörténetének fejezeteiről. Az érsekújvári évkönyv hosszabb-rövidebb létegetű tanulmányait, beszámolóit a múzeum belső és felkért külső munkatársai írták, s szlovák és magyar nyelven jelentek meg.

A tanulmányok sorát *Tocič Anton* vezeti be, aki

a tragikusan korán elhunyt Szőke Béláról, a kitűnő régészről, az érsekújvári múzeum egykori megalapítójáról és későbbi igazgatójáról emlékezik meg, születésének meg nem ért 70. évfordulója alkalmából. Tocič hangsúlyozza, hogy Szőke korai halála pótolhatatlan vesztesége mind a magyar, mind pedig a szlovák régészettudományának. Ezt követően a kötetet régészeti tanulmányok veszik be. Elsőként *Kuzma Iván* az 1980—1982 közötti években a Muzsla-Csenkén (Mužla-Cenkov) végzett ásatásairól ad beható képet. Itt a Vilmakert nevű határ-részen őskori és kora középkori településmaradványok kerültek elő. *Liszka József* kigyarmati (Šikenicka) leletmentéséről számol be, ahol kelta és avar kori sírokat ásott. Az évkönyv legértelmesebb tanulmánya *Tocič Antoné*, a Nyitrai Régészeti Intézet kiváló régésze. Ő az Udvardon (Dvory n/Žitavou) 1960—1961-ben felrárt, 99 síros avar kori temető leletanyagát és értékelését közli. Elmondhatjuk, hogy az eddig közöletlen VII—VIII. századi leletanyag publikálását szakmai körökben is bizonyára örömmel fogadják majd.

A régészeti írások után *Kopčan Vojtech* Érsekújvárról, mint az egykori oszmán tartományok egyik központjáról ír. Tanulmánya annál is időse-rőbb, mivel az elmúlt évben ünnepeltük a város török alóli felszabadításának 300. évfordulóját, s tudjuk, hogy Érsekújvár egy időben Közép-Európában az oszmán birodalom legelőreltöbb hástyája volt. A következő írás *Havel Miroslav* tollából származik, és a múzeum gyűjteményében levő II. világháborús kézi lőfegyverekkel ismerteti meg az olvasókat.

Az évkönyvet néprajzi tanulmányok zárják. Az interetnikus kutatások keretében *Procházková Mária* egy szlovák és egy magyar nyelvű község, Kisvárda (Nitriansky Hrádok), illetve Zsitvabesenyő (Bešenov) tavasi körtáncait és játékeit vizsgálja, míg *Gudmonné Fülöp Ilona* Nagylót (Velké Lovce) szlovák lakosságának népviseletéről számol be. Végezetül *Liszka József* a kisújfalusi (Nová Vieska) szőlőhegy népi építkezéseiről értekezik, kiemelve azok hagyományörző, archaikus elemeit. A kötetet *Kadlečíková Melánia* ismeretterez zárja, aki a levéltári források fontosságát hangsúlyozza a helyörténeti kutatások vonatkozásában.

Az érsekújvári múzeum jórészt színvonalas tanulmányait tartalmazó, fénykép- és rajztáblákkal gazdagon ellátott kiadványának megjelenését figyelemre méltó vállalkozás. Bizonyára így tekint majd rá a helyörténet iránt érdeklődő olvasóközönség is.

Trugly Sándor

BAKÁCS ISTVÁN:

Iratok Pest megye történetéhez

(*Kiadta a Pest Megyei levéltár, Bp., 1982. 532 old.*)

Lakatos Ernő levéltár-igazgató már 1965-ben megírta az akkor induló kiadványsorozatuk — Pest

Százéves a pozsonypüspöki szervezett tűzvédelem

(Kiadta a Tűzvédelmi Szövetség helyi alapszervezete, Bratislava, 1983. 000 old.)

megye múltjából — I. kötetében, Pest megye történetének forrásai c. tanulmányában, hogy bár a levéltár története a középkorig nyúlik vissza, „A levéltár folyamatos iratanyaga csak a XVII. század elejétől maradt meg, a régi iratanyagának nagyobb része Fülek várának ostromakor elpusztult”. A nemesi vármegye ugyanis a török időkben Fülekre menekült, Thököly Imre pedig 1682-ben felrobbantatta a várat.

Ez után azt híhetnénk, hogy Pest megye középkori történetének alig maradtak írásos emlékei, bár a tennmaradt okleveleket Bártfai Szabó László *Pest megye történetének okleveles emlékei* kötetében 1938-ban kiadta.

A szakemberek tudták, hogy noha a megye története középkori szakaszának alig 2%-a található a megye levéltárában, a Magyar Országos Levéltár kb. 190 000 darabos oklevélgyűjteményben, s a külföldi levéltárak magyar vonatkozású okleveleiről készült fotómásolatok segítségével a megyére vonatkozó iratok száma nagymértékben növelhető. Mindezeket jól ismerte Bakács István, aki hosszú időn át volt a Magyar Országos Levéltár feudális kori osztályának vezetője, továbbá tudta azt is, hogy milyen hazai levéltárakban folytathat eredményt hozó kutatásokat.

Így az 1938-ban kiadott oklevélkivonat-gyűjtemény anyaga Bakács kutatásai során megsokszorozódott. Bakács figyelembe vette az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke című műben hitelesnek elismert okleveleket (997 oklevélregeszta), s a Zsigmond kor (1437) okleveleit is hozzávéve összesen 1587 oklevél pontos, alapos kivonatát adja. Beláthatatlan eredményeket hozhat ez Pest megyei helytörténetírásunknak! Eddig a helytörténeti kutatónak a Magyar Országos Levéltár majd kétszáz-czres állományában, a különböző forráskiadványokban kellett a közcégre, városára vonatkozó 20—30 oklevélet összevadásznia, e mű nyomán azonban részletes névmutatója segítségével kezdheti kutatómunkáját. Itt olvasható a falunév-városnév mai alakja, utána az összes eredeti ortográfiával leírt névalak, pl. Ócsa—Olch—Olcha—Olchwa. Ugyanitt olvashatjuk a megye középkori birtokosai nevének jelentékeny részét, akiknek neve ut. túlnyomórészt helynevekből keletkezett.

Az 1938-as kiadvány és Bakács István 1982-es regesztagyűjteménye területileg is más megye emlékeit összegzi. A csaknem 1600 regeszta gazdag anyagot tár fel és közülük számos, több helyen is megjelent. Tartalmaz a gyűjtemény eddig kiadatlan okleveleket is, ezeknek külön örülhet a kutató! Ilyen pl. az 1151. szímtól regeszta 1401-ből, Maróthi János macsósi bán birtokán végzett határjárásról. Bakács István az ilyen gazdag ismeretsort, dűlőneveket közlő okleveleket kivonatolja a legbőségesebben.

Örömmel látjuk a megye múltját feltáró sorozat gyarapodását. Az említett 1965-os első kötetet 1969-ben követte a 2. Iratok Pest megye történetéhez 1918—1919, majd Káldy-Nagy Gyula nagy értékű forráskiadványa, a Budai szandzsák 1559. évi összeírása (1977), a 4. kötet Vigh Károly Vörös Pest megyéje (1979), végül a nemrég megjelent 6. kötet, Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546—1590. (Bp. 1985. 746 old.)

Dr. Kovács József László

Püspöki község, a hajdani virágzó mezőváros önálló léte 1971-ben szűnt meg, amikor Szlovákia fővárosának, Pozsonynak II. kerületéhez csatolták. Az itteni szervezett tűzvédelem évszázados múltra tekinthet vissza, amelynek történetét a négyeszmélyes szerzői munkaközösség tagjai „önként vállalt társadalmi munka keretében tárták fel és írták meg.” A szerzők legismertebbje — egyben a közösség vezetője — Püspöki Nagy Péter történész, a község szülötte, aki ma is itt, a szlovákul Podunajské Biskupice névre hallgató városrészben lakik. A történelmi segéd tudományok nemzetközileg is elismert tudósa, aki első monográfiáját még a pozsonyi Komenský Egyetem hallgatójaként Püspöki mezőváros története címmel 1968-ban jelentette meg. Ezt követték nagyszerű munkái (*Dunaszerdahely város címere*, 1971, *Roznyó város címere*, 1973, *Zseliz város címere*, 1976), végül a nyugat-szlovákiai kis magyar falu, *Boldogfa* 1981-ben megjelent monográfiája. Régi város címereket felújító és címeralkotó tevékenysége elismerésként már 1974-ben levelező tagjai sorába választotta a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie internationale d'Héraldique, Genève-Paris). Sokirányú tudományos munkásságát most természetesen nem lehet célnok jellemezni, mégis említünk a Pais Dezső barátságát és támogatását eredményező, a felsőszemerédi rovásemlékről, a magyar írás első hiteles szlovákiai emlékeiről írt tanulmányát, továbbá a *Nagymorávia fekvéséről* című, új követezetresekre jutó és fekvőkörökben élénk visszhangot kiváltó írását.

A könyv négy részre tagolt. Miként az *Előszó*ban olvashatjuk „az első három rész időrendben tárja fel a helyi tűzoltóság történetét, a negyedik rész pedig a százéves egylet tagjainak névjegyzékét tartalmazza.”

Az első rész — szerzője Püspöki Nagy Péter — címe *A püspöki önkéntes tűzoltóság az osztrák-magyar monarchiában 1882—1918*. A történeti áttekintés a tűzoltótestület megalapítása előtti idővel kezdődik, majd a második fejezetben tisztázza a szerző a Püspöki Önkéntes Tűzoltó Egylet megalakulásának hiteles idejét (1882. május 28.). A következő fejezet részletezi a megalakulás körülményeit. „Az egylet alapító tagjai helybeli gazdák és iparosok voltak, akik az egylet vezető tisztségeinek viselésére a helybeli helyettes jegyzőt, a plébánost és a kántortanítót kérték fel. Az alapítás idején összesen 45 működő és 22 pártfogó tagja volt az egyletnek.” A negyedik fejezet a testület alapító tagjairól és szervezeti beosztásukról szól az 1882 és 1918 közötti években. A testületi életet ismertető

fejezet a tisztújításokról, a csapat- és egyéni felszerelésekről, a testület jövedelmi forrásairól, a tagok kötelmeiről, a testület fontosabb eseményeiről — néhány éves belső válságról —, végül a tüzesetekről ad áttekintést. A két utolsó fejezet az egyleti életről (az elnökökről, az egylet tevékenységéről, bálók, műkedvelő színjátékok szervezése, nyilvános ünnepeken való fellépés, „receszbanda” fenntartása) és az egylet tagságának számáról, illetve önálló fejezetben a tűzoltózenekarról szól.

A második rész, — szerzője ugyancsak Püspöki Nagy Péter — *A pozsonypüspöki önkéntes tűzoltótestület az első Csehszlovák Köztársaság és a szlovák állam idején, 1918—1945* címet viseli. Itt előbb az új viszonyok, megváltozott körülmények közötti testületi illetve egyleti életről olvashatunk, az előző résznél megemlített szempontok szerint, majd külön fejezetben szól a szerző a tűzoltózenekarról és a püspöki tőzszomszédságában fekvő, az 1930-as években már vele egybeépült Szunyogdi község tűzoltótestületéről.

A szocialista tűzvédelem kezdetei és felvirágzása Pozsonypüspökin 1945—1982 című harmadik rész szerzői *Arpa Péter* és *Füle Miklós*, a tűzvédelmi szövetség helyi alapszervezetének titkára és parancsnoka. Mindketten aktív résztvevői voltak a korszerű tűzvédelem alapjainak lerakásától kezdve a munkának, így a szemtanúk hitelteljesüléssel ismertetik a testület — természetesen kellő mértékben az iratanyagra is támaszkodó — történetét. Püspöki felszabadítását a Csallóközön át Komáromon és Dunaszerdahelyen keresztül közeledő szovjet csapatok 1945. április 2-án fejezték be, s lehetővé tették, hogy a tűzoltóság a lakossággal együtt felszámolja a német katonaság által okozott tüzket. *A Három nehez esztendő* című fejezetben ezután a következőket olvashatjuk: „Köztudott, hogy a felszabadulás után 1948 győzelmes februárjáig Csehszlovákiát a Benes-féle burzsoá kormány vezette. Tekintettel arra, hogy testületünk és egyletünk tagsága teljes egészében magyar nemzetiségű volt, működéséről a köztársasági elnök 1945. augusztus 2-án kelt 33. számú alkotmányerejű rendelete értelmében be kellett szüntetnie. Ettől fogva, mindaddig amíg Csehszlovákia Kommunista Pártja nem vette át az ország irányítását tűzoltóságunk nem élt testületi és egyleti életet. Tagjaink számbeli csökkenését, amelyre a csehszlovák—magyar lakosságcsere-egyezmény és a csehországi deportálás is hatott, jól mutatja két adat: amíg 1944-ben 44 férfi és 6 nőtagunk volt, addig az 1949. július 4-i újjáalakulás alkalmával a régi tagok közül máris csak 15-en jelentek meg.” A következő két fejezet az újrendezésről (1949—1950), majd a szocialista tűzvédelem alapjainak lerakásáról és fejlesztéséről (1950—1982) ad képet. A korábbi részekben kialakított beosztás szerint szólnak a szerzők a testületi, majd az egyleti életről, a tűzoltózenekarról, végül külön fejezet számol be 1978. november 11-ről, arról a napról, amikor fennállásának 96. esztendejében átvehették első, kifejezetten a tűzoltótestület és -egylet céljaira épült székházukat.

A negyedik rész *A pozsonypüspöki tűzoltóság tagjegyzéke 1882. május 28. — 1982. május 28.* címmel táblázatokba gyűjtve közli a helyi szervezet tagjainak névsorát teljes száz éven keresztül. Pus-

pöki Nagy Szilvia ismerteti a tagjegyzék forrásait, az összeállítás alapelveit, majd következik 28 jól sikerült fényképfelvétel, Nagy Ilona munkájaként.

A mindössze ezer példányban megjelent mű helytörténeti és szakmörténeti érdekesség, de ezen túlmutató tanulságokkal is szolgáló és ezért a honismereti mozgalomban részt vevők érdeklődésére feltétlenül számot tartó, igényes alkotás.

Dr. Polgárdy Géza

FEJES IMRE:

Veszprém megye közigazgatási beosztásai és tanácsi vezetői 1950—1981

(Kiadja a Megyei Levéltár, 1983. 227 old.)

A Veszprém Megyei Levéltár értékes kottel járult hozzá szocialista közigazgatásunk történetének feldolgozásához. A megyei tanács elnökének ajánló sorából érdemes kiragadni néhány gondolatot . . . a változások nagy száma (a közigazgatási beosztás terén) mindenképpen gondolkodásra kell, hogy készítsen bennünket a jövőt illetően. Nagyon-nagyon sok eredményt értünk el a közigazgatásban és ami ezzel összefügg, a településfejlesztésben, de nem tudtuk megemészteni mindent. Vannak ebben kis és nagy dolgok egyaránt . . . például . . . a közigazgatási árendeződések érvrendszerre egyes esetekben nem találkoztak az érintett lakónépesség felfogásával.” Úgy gondolom, hogy a fentiek nemcsak Veszprém megyére, hanem az ország minden szegletére, minden megyéjére is vonatkoznak. Hogy ezekről a jelenségekről már sok szó esett? Minden bizonnyal, de a szó elszáll, a veszprémiek risztelete és felelőssége a tanácsok és az azokban dolgozó emberek iránt e kötetben kitörölhetetlenül megmarad.

Sorainkkal természetesen csak a kiadvány szerkezetére kívánjuk felhívni az olvasó figyelmét, hiszen ez a kötet általánosítható, valamennyi megye számára hasznosítható része. Az államigazgatási határok és települések rendje évszázadokon át nem változott annyit, mint 1945 óta. Persze azt is meg kell jegyezni, hogy népünk élete, felfogása, szociális helyzete, politikai érettsége 1945 óta viharosan — sokszor túlságosan viharosan — is változott, tehát a közigazgatás az általános változások részeként fogható fel.

A szerző összegezte 1945. január 1-től a megye igazgatási határait, járások, városok, községek beosztását az egységek elnevezését érintő változásokat. 1950. június 15-e óta pedig a tanácsok tisztségviselőinek és a megyei tanács v. b. szakigazgatási szervei vezetőinek munkaviszonyával kapcsolatos adatokat 1981. december 31-ig. A kötetben tehát csak a szervezeti és személyi változásokat rögzítették. A társadalom fejlődésének kö-

vetkezmenyeként kerülhetett sor a fejlettebb tanácsigazgatási formák szervezésére: Várpalota, Keszthely, Ajka, Tapolca, Balatonfüred községek városrá válására, a kis területű és alacsony lélekszámú járásközségek megszűntetése, bizonyos települések nevének megváltoztatása, összecsupolt települések egyesítése, községi közös tanácsok szervezésének uralkodóvá válása, Várpalotán armenitileg városi kerületi igazgatási egység létrehozása, a nagyközségi kategória (ismételt) bevezetése, városkörnyéki községek halózatának kiépítése, a járási tanácsok megszüntetése, helyette szakigazgatási jellegű szervezet létrehozása.

A kötet *első fejezetében* a megye közigazgatási területében, szervezeti életében bekövetkezett változásokat találjuk időrendben, a változást elrendelő jogforrás jelölésével. A fejezet végén a szerző felsorolja a községeket. A *második fejezetben* a megyei tanács tisztviselőinek és szakigazgatási szervei vezetőinek névjegyzéke olvasható a vezetők munkaviszonyainak kezdő és befejező időpontjaival. A *harmadik és a negyedik fejezet* a városok és járásközségek igazgatási helyzetében bekövetkezett változásokat tartalmazza. A városi és járási tanácsok tisztviselőinek, valamint a járási hivatalok elnökeinek, elnökhelyetteseinek a címára is ebben a fejezetben található. A kiadvány utolsó, *ötödik fejezete* a legterjedelmesebb. Itt sorakozik betűrendben a megye valamennyi községe. A feldolgozás tartalmazza a község igazgatási jogállását, hovatartozását és a szervezetében az elmúlt 31 évben bekövetkezett változásokat. Itt is közlére kerültek a tanácsok függetlenített vezetői munkaviszonyának tartalmára vonatkozó adatok. Névjegyzékbe kerültek a községi tanácsok vb-elnökei, tanácselnökei és — ahol voltak — a függetlenített vb-elnökhelyettesek adatai. Minden községben szerepel a vb-titkárok munkaviszonyára vonatkozó időpont is. Jól segíti az olvasót a személy és helységnevmutató. A tájékozódást csatolt térkép segíti.

A rendkívül precizen összeállított színvonalas munkát nemcsak a vesztprémiek, hanem a közigazgatás fejlődését figyelemmel kísérők is örömmel vehetik kézbe. Valami hasonló összeállítás valamennyi megye számára hasznos lehetne. A tanácsok munkájának korszerűsítése politikai életünk továbbfejlesztésének egyik döntő területe, nem árt, ha többet tudunk meg múltjából, ha hasznosítjuk az indokolt, az élet által igazolt tanulságokat.

Gazdag István

BÁLINT SÁNDOR:

Szeged-Alsóváros

(*Szent István Társulat, Bp. 1983. 201 old.*)

Bálint Sándor, századunk egyik legnagyobb magyar néprajztudósa 1984-ben lett volna 80 éves. 1985-ben pedig halála 5 évfordulójára emlékezhetünk már. A születés és halál egymáshoz közel eső kerek évfordulói mindig figyelemzetnek bennünket egy tragikusan váratlanul lezárult életre és munkásságra, amely befejezetlenül hagyott sok szép elképzelést, kidolgozatlanul sok szép tervet.

Az alsóvárosi ferences templom és a körje nőtt település életét bemutató könyve már csak halála után jelentetett meg, tisztelgésül a 80. születésnapra. Bálint Sándornak pedig ez volt az egyik legkedvesebb, szívéhez legközelebb álló munkája, írása. Hiszen az Alsóváros volt fölnevelője, s az alsóvárosi templom volt lelki arculatának formálója. Sugárzóan iszta emberségében és egyéniségében sok tulajdonság volt a ferences lelkeségből, szellemiségéből. Sokszor és sokat írt szülővárosáról, Szegedről. Korábbi évtizedek munkái után csak nemrég jelent meg *A szegedi nemzet* című háromkötetes, nagy műve, amelyben összefoglalta kutatási eredményeit szülővárosáról, s amellyel Szeged a néprajzilag legjobban feltárt magyar településé lépett elő. Ezekben a könyvekben szerepel az alsóvárosi népelet is, de bizonyos tematikai átfedések ellenére „teljesen új művet kap kézhez az olvasó” — írja előzavában *Érdélyi Zsuzsanna* Európa-díjas néprajzkutató, Bálint Sándor munkásságának örököse, a vallási néprajzi kutatás legismertebb magyarországi képviselője.

Az első és leghosszabb fejezet a templom és a ferences kolostor sok évszázados történetét mutatja be. A templom, amely a késő gótika egyik legszebb hazai emléke, a XV. században került a ferencések kezébe, akik 1950-ig megszakítás nélkül működtek itt. Innen látták el nemcsak a város, hanem szinte az egész Délvidék lelki gondozását. Ez uróbbi munkájuknak jelentősége különösen a török hódoltság alatt nőtt meg. A kolostor falai közt a magyar történelemnek és művelődéstörténetnek sok jeles alakja megfordult: *Kapisztrán Szent János, Zákány Balázs, Telek József, Kiss István* és mások. Részben az ő tevékenységük, de méginkább a névtelen ferences barátok munkálkodásának hatására alakult ki az a sajátos népi vallásosság, amelynek jeles alakjai, szent emberei közül *Tápai Pista* vagy *Engi Tüdő Vince* nevet máig számon tartja a népi emlékezet, s amelynek sajátos formái relikviumszerűen máig élnek a Dél-Alföldön. Szorosan kötődtek az alsóvárosi kolostorhoz a különböző szegedi, gyakran középkori eredetű vallásos társulatok is.

A gótikus ferences templom asyllum volt, s a körötte lévő, a XVIII. század végéig használt temető pedig az alsóvárosiak végső menedéke, nyughelye. A temetőről, majd pedig a szegedi nagy árvíz alsóvárosi következményeiről külön fejezetek szólnak.

Részletesen elemzi az alsóvárosi templom berendezését, amelynek nem egy darabja művészettörténeti ritkaság. A templom berendezése mindenkor tükrö és részben alakítója a vallásos népeletnek. Ilyen kölcsönhatásban szemlélhetjük az alsóvárosi templom berendezési tárgyait is. A magas művészi színvonalat képviselő szobrok, képek mindegyikének nem ismerjük az alkotóját. Ez vonatkozik a főoltár kegyképére is, amelyet külön fejezetben, a búcsújárásokhoz szorosan kapcsolva, a körje fűződő ájtatos kultuszokat és szokásokat ismergetve ír le Bálint Sándor. Az oltárok, a szobrok és a képek közül csupán a czenstochowai kegykép oltárát emeljük itt ki, amelynek *Fekete Mária*járól Juhász Gyula írt megható, szép verset.

A máig élő és népes, középkori gyökerű alsóvárosi Havi Boldogasszonyi búcsút részletesen bemutatja

Bálint Sándor. A fejezet nemcsak a szegediek, hanem a környékbeli és távoli zarándokok hagyományait, sajátos szokásait, énekeit is pontosan ismerteti, nagy figyelmet szentelve a hagyományuk változásának. E színes, gazdag vallásos hagyomány ezer szállal gyökerezik az Alsóvárosban, a ferences templomban és a ferences múltban.

A könyvet Bálint Sándor szándéka szerint egy dokumentációs fejezet zárja. Ebben a részben a Havi Boldogasszony napi ünnepi misét (1525), a templom búcsúikvátságait írja le, s azoktól a szerzőktől idéz, akik munkáikban megemlékeztek az Alsóvárosról, annak búcsújáról. Itt olvashatjuk *Telek József*, *Dugonics Andrást*, *Gardonyi Géza*, *Mikszáth Kálmán*, *Cserny Mihály*, *Tömörkény István*, *Csanád Béla*, *Békes Gellért* prózai írásait és verseit, valamint sok szép hűbűs népdeteket.

A kéziratot nagy kossaértséssel, Bálint Sándor szellemiségének megfelelően, gondolatainak tisztelgetben tartásával *Tomisa Ilona* fiatal néprajzkutató rendezte sajtó alá. A könyv szép fekete-fehér fényképeit *Lantos Miklós* készítette. A Bálint Sándor emlékéhez méltó kis könyvecskét lapozgatva csak sajnálhatjuk, hogy az nem a Bálint Sándor-féle eredeti jegyzetekkel és válogatásban jelent meg.

Barna Gábor

CSÁKY KÁROLY:

Honti barangolások

(*Madách Kiadó, Bratislava, 1985. 220 old.*)

Él a hajdani Hont vármegye Szlovákiának jutott északi felében, Ipolyság városában egy hagyományörző lelkes fiatal tanárember, költő, tanulmányok írója, történész: *dr. Csáky Károly*. A magyar múlt kutatója, az Ipoly völgye történelmének hív őrizője, megőrkítője, mondhatnám úgy is, hogy a történelmi idők riportere. Évek óta gyűjti a régi Hont vármegye művelődéstörténetének megannyi emlékét, ezeket élvezetes formában a pozsonyi magyar lapok hasábjain közzé is adja, miközben egyike lett a szlovákiai magyar irodalom — elsősorban a költészet — jelcseinek. Kisebbség-nagyobb — Hont vármegyére vonatkozó — tanulmányait nemrég fűzte össze kötetű s adta ki a pozsonyi Madách Kiadó, a szlovákiai magyar könyv- és lapkiadás vezető vállalata.

Tudnunk kell, hogy Hont vármegye már a korai Árpádok korában megalakult. Ipolyon innen s Ipolyon túl, a hatalmas kiterjedésű Zólyom-erdőtől délre le a Dunáig, azaz a mai Szobig, Zebegényig, Nagymarosig s Borzsony-hegység nyugati felét foglalta el, magácnak mondhatta egyik legrégibb városunkat, Korponát — amelynek már a középkorban Brassóval és Budával egyenlő királyi szabadalmas jogai voltak — s hogy az irodalomtörténetet is belekeverjük a múltba: egyképpen mondhatók Balassi Bálint földjének és mikszáthi tájnak is.

Azt nyilván jól tudja az olvasó, hogy erre a tájra az első Árpádoktól a Hont-Pázmán lovagok kaptak birtokadományt s nevük mindmáig nemcsak a vár megye nevében, hanem a Magyarországhoz tartozó

Hont község nevében is fennmaradt. (A turisták még a „Honti szakadék” elnevezésű mini-tájegységet is jól ismerik Észak-Borzsonyban, nem messze a legendás Drégely várától.) A Bars, Nyitra, Zólyom, Nógrád között fekvő, közepes nagyságú, inkább hosszanti, mint széles irányú vármegye első székhelye is Hont volt, később Kemenec község lett a székhely (a barokkos küllemű megyeháza ma is áll még) — végül Ipolyság vált székhelyé a múlt század elején. Annyi bizonyos, hogy Hont vármegye egyike volt a törökök által legsűrűbben támadott, sokszor felpörkölt, népével rabszűjra jutott megyéinknek. Érthető oka volt: innen is próbálta a török a bányavárosokat, Újbanját, Bakabánját, Kőrmöcbánját, Selmec- és Belabánját megközelíteni. Nem a bécsi udvaron múlt, hogy ez nem sikerült.

A vármegye, amelyről itt szó van, *Nagy-Hont* vármegye volt, mert volt egy „függeléke” is, Nógrádon túl, Gömör megyétől nyugatra: *Kis-Hont* vármegye. Alig egy járásnyi terület a Rima völgyében, a középkorban ez a folyó adta is a nevet: Rima vármegye volt. A Kis- és Nagy-Hont között azonban a Zólyomtól a Dunáig leérő Nógrád vármegye terpeszkedett, ennél fogva Nagy-Hontból kormányozni Kis-Hontot, különösen a török időkben, rendkívül fáradságos, sokszor sikertelen közigazgatási feladat volt. Úgy hogy végül, hivatalosan már 1802-ben, valóságosan azonban 1870-ben Gömörhöz csatolták, így lett Gömör-Kishont vármegye. (A szlovákok sem tudták jobban lefordítani, mint „Gemer-Malohont”.)

Nos, ennek a történelmében rendkívül gazdag, sokszor felemelkedett, sokszor elpusztult Nagy-Hontnak állít emléket a gondosan, sokat kutató Csáky Károly. Természetes, hogy egy illusztrációkkal is ellátott, a 220 oldalas munkában csak mazsolázhat mind az író, mind az olvasó, viszont — hogy a szökegnél maradjunk — ez a mazsola jóízű, könnyen élvezhető, mégis tartalmas, hasznos hajtó.

A közéleti, történelmi, művelődési, a harci múlt elevenedik fel az olvasmányosan szórakoztató, mégis minden oldalán tudást nyújtó könyvben, a Honti barangolásokban. Először is sorra veszi Hont nevezetesebb községeit, ezerszentesdős múltja során megjelent, felrűnt, majd eltűnt urait, a katonákat s a bekécsket, a várakat, a kastélyokat, a nyert s veszített csatákat.

A nehéz időkről négy fejezet is szól: a török hódolttatása, nehéz adóztatása Hontban; Tinódi Lantos Sebastyén krónikái honti veszedelmekről; a drégelyvári Szondi-emlékmű története és a honti Szondi-kultusz. (A híres vár romjai még valamennyire állnak, noha a várfalba erősített márvány-emléktáblát a huliganok rég összetörték, a Simor hercegprímás által 1885-ben felszentelt díszes kápolnát nemrég lebontották, Szondi György sírját nem találják, egyéb baj nincs Drégelypalánkon; viszont az Ipoly-védeki Erdőgazdaság ígéréte szerint a romokat s környékét, amennyire lehet, rendbe teszik.)

Hont megye azonban, többek között a palócairól is nevezetes: az „Ipó”-parti községekben az ősi palócság utódait találhatjuk. Természetes, hogy Csáky Károly a palócság egyik első kutatójáról, a Hont megyei Csáb községben 1774-ben született Szeder Fabiánról, a későbbi bencés rendi tanarról,

néprajzkutatóról is bőven megemlékezik, hiszen az első tudományos értékű tanulmányt Szeder FABIÁN jelentette meg erről a népcsoportról 1819-ben a Tudományos Gyűjteményben. Szeder FABIÁN működése kapcsán Csáky Károly érdekes összefoglalóban azt is jelenti, hogy a palócok eredetéről még máig sem tisztázták a vélemények s elméletek.

1823-ban született Ipolykeszin régi német családból Ipolyi Arnold, a híres történész, néprajzkutató — s egyúttal püspök. Egy tanulmány tehát Ipolyi Arnold korszakalkotónak mondható munkásságát ismerteti, majd újabb fejezet a híres — Széchenyi huzdítására alapított Honti Kaszinóról társadalmi szerepéről s az utóbbi háború során elpusztult, elveszett — (e sorok írója szerint részben el is lopott) — Honti Múzeum gyűjteményéről emlékezik. A sokat ide-odácpelt, helyezett, kiállított gyűjtemény mindennek ellenére egyre gazdagodott, majd nyomavészett.

Volt azonban Hont vármegye s benne Ipolyság 1910-es történetében egy olyan mozzanat, amely Bartók Bélát és a folklorista tudós Gyórfy Istvánt is foglalkoztatta, sőt — némileg árkálított — történetük még Móra Ferenc humort árasztó tollára is került. Hont vármegye tudós, áldozatkész, minden szép iránt érdeklődő hajdani főlevéltárosa, a bernecei földhírtokos, Szokolyi Alajos segítségével rendezték meg Gyórfy és Bartók előtt a honti kanászok dudu- s furulyaversenyét. Nagy esemény volt, Bartók számára egyedüli az országban. Sokáig emlékezett rá, írásban is.

Maga a bernecei földesúr viszont az 1890-es és 1900-as évek egyik — ma így mondanánk — élsportolója volt; az első, athéni Olimpián a síkfutás harmadik helyezettje, Magyarország és Csehország futóbajnoka, Az Athletikai Szövetség megalapítója. Róla is szól az írás, amely végül Múrice Zsigmond és felesége, Simonyi Mária ipolysági szereplésének emlékeivel zárul.

Im, ily sokat tartalmaz egy honismertető könyv, amelynek folytatása egyébként máris készül, s amelynek Szlovákiában társai vannak: Zalabai Zsigmond, Csontos Vilmos, Mács József, Dobos László, Tózsér Árpád s mások gondoskodnak arról, hogy a valamikori Felvidék, azaz a mai Szlovákia múltja, néprajza, művészet írásban is fennmaradjon.

Szombathy Viktor

GAÁL KÁROLY:

Kire marad a kisködmön?

Adatok a burgenlandi uradalmi bérések elbeszélőkultúrájához

(Kiadta a Savaria Múzeum, Szombathely, 1985.)

„A Pusztá magyarul nemcsak azt a regényesen szabad, tengervégtelenség legelőt jelenti, amelyen Petőfi ménescinek körme dobog, a dunántúli magyar nyelven egyáltalán nem ezt jelenti, ahóbb az egyszerű

okból, mert ott ilyenek nincsenek. A Dunántúl a nagybirtok közepén épült s néha egész faluszámhá menő cselédlakások, istállók, fészerek és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehet tanyának nevezni, mert a tanyán csak egy- két család él, ezeken meg néha száz- kétszáz is.” — írja a pusztá szülőtte Illyés Gyula. „Magyarország művelhető területeinek csaknem felét a puszták cselédei mivelik. Erkölcseiben, szokásaiban, világgélfogásában, de még eszjárásban és karjának mozgásában is ez a népréteg minden másiktól élesen különbözik. Még a falvak mögött is eldugva és elzárva, tökéletes elszigeteltségben él. Egész napi, sőt vasárnapi elfoglaltsága miatt a pusztát szinte sohasem hagyja el, lakhelyén hozzáférni pedig a nagy távolság, a rossz utak, a különleges hazai viszonyok miatt, de a nép ősi bizalmatlansága miatt is nehezebb vállalkozás, ahogy gyakran emlegettem, mint egy közép-afrikai törzs tanulmányozása. Az irodalomban is csak a háborút követő évek folyamán kezdtek feltűnni. Valami furcsa, áporodott, de mégis erőt adó közösségben élnek, anyagilag és szellemileg egyaránt; ez a közösség nem egy vonásban inkább hasonlítható a gyári munkásság összetartozásához, mintsem a falvakehez. Persze azért lényegében attól is elüt. Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szokásai, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, ami természetes is.” — olvashatjuk továbbá a magyar irodalom klasszikus művének tekintett Puszták népeben.

Súlyuk van e szavaknak, súlyuk akkor is, amikor megállapítja, hogy az uradalmi cselédséghez „hozzáférni” nehezebb vállalkozás, „mint egy közép-afrikai törzs tanulmányozása”. A kanyargós életutú Gaál Károly, a bécsi Néprajzi Intézet professzora vállalta az ilyen munka nehezégeit, és néprajzi módszerekkel — amely leginkább a magyar néprajz-tudomány „életműköntarásához” hasonlítható —, tudományos megalapozottsággal írja le a nyugat-magyarországi uradalmi cselédek sajátos közösségének hagyományos kultúráját.

A XVIII. század végén vette kezdetét a majorok, a mezőgazdasági árutermelő nagyüzemek kialakulása. A szerző a bérések már letűnt, még maradványokban élő társadalmának és kultúrájának megfigyelésére és elemzésére vállalkozhatott 1963-tól kezdődően. Így született meg új könyve, mely Vas megye tanácsa támogatásával a Savaria Múzeum kiadásában látott napvilágot. Az uradalmi bérésektől gyűjtött prózai, epikus alkotások elemzésén keresztül ismerhetjük meg a közösséget magát s annak kultúráját. A gazdasági, történeti és társadalmi háttér, a majorok és lakói életének, életterének vázolója után az elbeszélőket ismerhetjük meg közelebbről. Utután pedig a 218 lejegyzett prózai, epikus folklorikotást olvashatjuk.

Nem említve a „laikusokat” — a folkloristák halás fogadgatására, nagy örömeire számíthat a könyv, hiszen az ausztriai magyarok meséit, mondáit eddig tulajdonképpen nem ismerhettük. A német anyanyelvű Anna Schmieđ 24 szövegén kívül minden más szöveg eredetije magyar nyelven hangzott el. Maga a vizsgált társadalmi csoport is alig ismert a prózai, epikus alkotásai tekintetében, uradalmi cselédektől gyűjtött meséket eddig Dobos

Ilona publikált az Egy somogyi parasztcsalád meséi című könyvében (1962).

Gaál Károly világosan megfogalmazza minden tudományosság alapelvét a „sine ira et studio”-t. „Függetlenül arról, hogy az előírásokat a munkaadó mennyiben tartotta meg, (nagyon jól tudjuk, hogy számtalan embertelen visszaélés történt) arra nem térünk ki. Számunkra itt most az a fontos, milyen faktorok járultak ahhoz hozzá, hogy az uradalmi béresek és családjaik önálló közösséget alkossanak, hogyan alakulnak ki a belső iratlan törvények és a családvezetési formák. Nincs szándékunkban egy életformát megszépíteni, de az egyoldalú kizárólagos szocialis ítéletet is el akarjuk kerülni” — írja. Ennek eredményeként plasztikus képet nyújt az uradalmi béresekről. Csak helyeselni tudjuk szándékát, hogy szociális helyzetük ne domborodjon ki túlzott mértékben, azonban időnként mégis az az érzésünk, hogy ennek hiányában kevésbé teljes képet kapunk az uradalmi cselédek közösségéről, az emberekről magukról. A velük szemben megnyilatkozó társadalmi megvetettség és kivettség, mely a társadalmi felépítményből mind fentről, mind lentől megnyilvánult, leginkább a paraszt—cseléd viszonylatában rajzolódik ki. A nagybirtokosok—cselédek kapcsolatának ilyen értékelésére néhány súlyos megállapítás világít rá. A kiöregedett béresteről például megtudhatjuk, hogy „az uraság megadta neki a lakást, de csekély fizetést a cselédség adta össze. Látszólag nem függött az uradalom vezetőitől, de egy rossz szavuk következtében, kilthatták őket a majorból, elveszthették könyöradomány jellegű lakásukat és koldusbotot vehettek kezükbe.” A falusiak, a parasztközviszonyt jelzi az egyik elbeszélő, Soós Lajos életútja: „A törpeparaszt gyereke béres akart lenni. A törpeparaszt szegénységben irigyelte a majoros lakóit, akiknek akkor is volt legalább mit enniök, amikor a falubeliek már marharéppal sem laktak jól.” Béres lett, majd Amerikába vetődött: „Az egyedüllétől menekülve hazajött. Annyi pénze volt, hogy házat meg tudta venni, de asszonyt nem kapott bele... A faluból kiszakadt Soóst megtérték, de be nem fogadták.” Halála után a falu szélén álló házat lebontották, s a néprajzkutatónak „a hajdani szomszéd csak annyit jegyzett meg: Jobb így. Nem idevaló volt.” „Nem volt véletlen könnyes-ül-keletlen cselédközösség vállalása: otthonra az uradalmi cselédeknek is szükségük volt.” A féltoronyi uradalomban (Halbturm) dolgozó Bognár bácsi a major búcsújáról így emlékezik: „Jöttek a falusiak is, fizettek és táncolhattak, de ha parasztkodtak, mutatták ki, mi, akkor ki! Ott mi voltunk otthon!” Kovács Imre 1935-ben A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai című utótró tanulmányában megállapítja: „Kulturális szükségleteik kielégítésének még a lehetősége sem áll fenn. Ahogy estek a mezőgazdasági árak, nyílt ki az agrárálló és zuhant le a konvenció pénzértéke, eltűnt az 1 métermázsza előírányozot búza is a konvencióból, amelynek értékesítése talán a civilizációt jelentette számukra a konjunkturalis években. Ma elementáris szükségleteiknek a kielégítése is nehézségekbe ütközik, kultúrára gondolni sem lehet.”

A Kire marad a kisködmön? című kötet annak tanubizonyága, hogy az uradalmi cselédek sajátos

közösséget alkottak. A közösség — minden emberi közösség! — pedig megalkotta a maga képeré formált kultúrát is. A tömegkommunikációs eszközök elterjedését megelőzően a szóbeli kommunikáció művészi formái, így az itt olvasható prózai, epikus, folklóralkotások is jellemezték az adott közösséget. Nem igaz tehát, a „kulturára gondolni sem lehet” megközelítés.

A közölt szövegek társadalmi, gazdasági, történeti valóságukban értelmezve e sajátos közösség létét, értékrendjét, s ezáltal magát a közösségben élő embert tárják elénk. Gaál Károly könyve így történelmi ismeretünk, önismeretünk gyarapítását szolgálja.

Szabó László

FÜZES ENDRE:

A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban

(Akadémiai, 1984. 323 old.)

Csaknem 10 éven át volt a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa Füzes Endre, aki 20 évvel ezelőtt (már Budapesten) szerzett doktori címet egy Baranyában megkezdett témája kibővítésével: Gabonataró építmények a Kárpát-medencében. A témához később sem lett hiútlán, a Művelődési Minisztérium munkatársaként megírta kandidátusi értekezését, amely nemrég látott napvilágot.

A monográfia két nagy adathalmaz fejezetből áll: első a Gabonatarólas a lakóházon belül, majd a Gabonataró építmények ismertetése következik. A harmadik fejezet (A gabonatarólas meghatározó gazdasági és társadalmi tényezők) után az Összefoglalás és a különféle jegyzékeket (rövidítések, irodalom, képek, térképek, helynevek stb.) találjuk, majd a német összefoglalót olvashatjuk.

Annak ellenére, hogy az irodalomjegyzék tanúsága szerint a szerző 631 könyvet és folyóiratcikket nézett át művének összeállításához, a terjedatokat zömét maga a szerző gyűjtötte. A számtalan gyűjtő-úton készültek a szerzőnek a kötetben közölt kiváló fotói is!

Csak egyetlen kritikai megjegyzést: ez a kötet jobban szerkesztett, gondosabban rajzolt térképeket érdemelt volna az Akadémiai Kiadótól: a helységekre utaló számok között alig lehet kivenni a térképjelket, holott e témában a területi elrendezés minden finom részletének óriási jelentősége van!

Természetesen nincs lehetőség arra, hogy ezen a helyen részletezzük a 29 éves munka tudományos eredményeit, a táji tagolódásból és a történeti adatokból levonható tanulságokat, a változások vizsgálatából adódó következtetéseket. Legyen elég, ha a szerző szavait idézzük a bevezetésből: „Munkám kezdetekor azt a feladatot tűztem magam elé, hogy rendszerezem, elemezzem és értékeljem mindazon építményeket és edényeket, amelyek a magyar nyelvterület parasztüzemeiben a kicsépl, kinyom-

tartott gabonancmüek tartós raktározására szolgál-
tak; megállapítom ezek történeti rétegeit, tisztáz-
zam az egyes módozatok eredetét, múltját, továbbá
alkalmazásának területeit. Feladatomnak tekintem,
hogy megvizsgáljam azokat a történeti, gazda-
sági, társadalmi és néprajzi tényezőket, amelyek az
egyres gabonátrolási módozatok egy-egy kisebb vagy
nagyobb tájon történő elterjedését, továbbélését,
majd eltűnését magyarázzák. Végül célul tűztem ki,
hogy rámutassak azokra a törvényszerűségekre,
amelyeket a raktározási módozatok elemzése tár
ugyan fel, de alkalmasak arra is, hogy a magyar
parasztság anyagi kultúrájának történeti alakulását
szélesebb értelemben megvilágítsák."

A szerző megvalósította céljait: a gabonás verem,
a gabona tárolására szolgáló ácsolt láda, a különféle
(tapasztott falú és tapasztás nélküli) kasok, a gabo-
nás hordók és a fatörzs-edények, a csak gabona
tárolására szolgáló, vagy vegyes hasznosítású táro-
loépületek, rekesztékes vagy egyöblű hombárok egy
közép-kelet-európai agrárkultúra beszédes emlékei,
amelyeket Füzes Endre mesteri módon szörlaltatói
meg.

Mándoki László

PETERCSÁK TIVADAR:

Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben

Borsodi kismonográfiák, 7.
(Miskolc, 1983.)

Alig van két évtizede, amikor a néprajzos
szakemberek úgy nyilatkoztak, hogy a magyar
népélet egyik legjelentősebb területe, a *népi
állattartás* — kivéve a juhászatot — a legmosto-
hábban kezelt, legkevésbé kutatórészlete a nép-
rajznak. Az egyik kutató, ráláóan, a négy
nagyállattartás (lő, szarvasmarha, sertés és a juh)
kutatásának addigi eredményeit egy 4 karú
mérleghez hasonlította, ahol is a juhászat egymaga
több eredményt mutatott fel, mint a másik három
együttvéve. Azóta sok minden történt e területen,
s Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is, és éppen
a múzeumok megyei igazgatósága tett kezde-
ményező lépéseket.

Petercsák Tivadar (a szóban forgó igazgatóság
volt munkatársa) arra vállalkozott, hogy egy
kisebb tájegység, a zempléni Hegyköz népi
szarvasmarhatartásának néprajzi leírását elvégezze.
A kutató neve nem ismeretlen azok körében, akik
Zemplén néprajzi kérdései iránt érdeklődnek.
Monográfikus igénytel megire tanulmánya csak
részben ragaszkodott a hagyományos felosztáshoz,
ez az álláspontja kitetszik a mű tartalomjegyzéké-
ből is. Egy gazdaságtörténeti bevezető után
tulajdonképpen azt az indokolt kérdést tárgyalja,
hogy egy jellemző módon hegyvidéki tájon milyen
a földművelés és az állattartás kapcsolata, illetve
milyen a szarvasmarha gazdasági jelentősége
ezekben a paraszti gazdaságokban, amelyek a nép-
esség migrációja folytán a magyar mellett

szlovák és ruszin etnikumúak. Végül pedig egy,
a ma korszerűnek tartott, változtszvizsgálati fejezet
íktartott be. Bár gazdaságtörténetileg általában
a XVIII. századtól, részletesebben a XIX. század
végétől fogta át a témáját, az általa összegyűjtött
recens néprajzi anyag az I. világháború időszakáig
nyúlik vissza. Erre utalnak közvetett adatai is,
mint a mezőgazdasági kisképek (pl. a szecskaivágó)
bevonulása a népi állattartásba. Ebből következik,
hogy tanulmánya csaknem kizárólag a XX. század
tizet éveitől ad(hat)ja a szarvasmarhatartás leírá-
sát, s igaz az az állítás, miszerint a néprajz
szakemberei egyre színtelenebb etnográfiai
anyagot gyűjthetnek s dolgozhatnak fel.

A Petercsák Tivadar által szorgalmasan
összegyűjtött néprajzi anyag bővelkedik a paraszti
terminológiákban. Gyűjtés közben gondosan ügyelt
ezekre az etnikus specifikumokra. Annyira, hogy
pusztán e terminológiák segítségével is kirajzolódik
a zempléni Hegyköz (21 település) etnikai arculata,
következésképpen a népesség eredete. E termi-
nológiák közül vannak az első látásra, olvasásra is
természetesen kínálkozóak, mint *őkör-vel*, de van-
nak bonyolultabb viszonyra utalók is, mint a *rüd-
druk-aja* (ajarúd). Más alkalommal szétválasztható
a szlovák és ruszin eredet is: *tej-mleko-mleko*.

Ugyanakkor többször felbukkan a ráj és
a Hajdúság népcletheben kinyomozható kapcsolat.
Ennek szép példája a hályogos szemű szarvas-
marha gyógyítása *arva békával* (vízi béka,
vöröshasú unka) oly módon, hogy a béka vörös
hasával dorzsolik az állat szaruhártyáját. Az utóbbi
megszorítás (a béka hasával történő dorzsolás)
hiányzik Petercsák Tivadar gyűjtéséből, ami a szo-
kásanyag, az eljárás mód halványodásának jele
lehet. Másutt is felbukkannak a hajdúsági kapcsola-
tra utaló adatok, mint a „szalonna sós viz”
gyógyszerként való alkalmazása, továbbá errefelé
is szokás volt a rügös tehenet *nyúgbe* tenni.
Ismerik az állathajtó ostor *telekjét*, illetve a *ugán*
rajta. A herélt állat tokét *megabároltak*, mint
ahogyan a Hajdúságban mondják. Ezek az adatok
a Hegyköz magyar falvaiban (Nyíri, Pálháza,
Nagybözsva) bukkantak fel, de vegyes ruszin—
magyar faluban (Mikóháza) is előfordult.

A vitathatatlanul hiányt pótló néprajzi kismo-
nográfia értékét növelte volna, ha a már említett,
az etnikus jellegre utaló terminológiákat világosabb
rendszerben és lehető teljességgel szerepelteti
a szerző (s talán a kiadó is). Most részletkérdés,
hogy a szarvasmarha névadásában kimutatható-e
valamint etnikus jelleg, mert ha igen, úgy ez
is szerepelhetett volna a munkában. Nem tudni,
hogy a szép, a népi hiedelemvilágra, népi
szokásrendre utaló adatok között miért annyira
gyér az *elsőtej* bőségvarázsló szerepének leírása.
Talan kikopott az élő generációk gyakorlatából?
Szólhatunk még a kötet illusztrálásáról is. Meg-
jegyezhetjük, hogy a *farszójár* szerepeltetése
clengedhetetlen, mert csak e kép segítségével
tudhatjuk, hogy milyen fejlődényt használhattak
a hegyközi falvak szarvasmarhatartó családjai

Dr. Benesik János